

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

**КИРИЧЕНКО МАКСИМ ІВАНОВИЧ**

УДК 930:94(=161)"07/10"

**СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ СІВЕРЯНИ (VIII-XI ст.)  
В ДЖЕРЕЛАХ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство  
та спеціальні історичні дисципліни

**АВТОРЕФЕРАТ**

дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата історичних наук

Дніпро – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

**Науковий керівник:** кандидат історичних наук, професор  
**Куделко Сергій Михайлович,**  
Харківський національний університет  
імені В. Н. Каразіна (м. Харків),  
професор кафедри історіографії,  
джерелознавства та археології.

**Офіційні опоненти:** доктор історичних наук, професор  
**Богдашина Олена Миколаївна,**  
Харківський національний педагогічний університет  
імені Г. С. Сковороди (м. Харків),  
професор кафедри історії України;

кандидат історичних наук, доцент  
**Кедун Іван Станіславович,**  
Ніжинський державний університет імені Миколи  
Гоголя (м. Ніжин),  
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних  
відносин.

Захист відбудеться \_\_\_\_\_ о \_\_\_\_\_ годині  
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.14 Дніпровського  
національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро,  
пр. Гагаріна, 72, ауд. 512.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Дніпровського  
національного університету імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро,  
вул. Казакова, 8.

Автореферат розісланий \_\_\_\_\_ 2019 р.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради,  
кандидат історичних наук, доцент



О. В. Бойко

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** Історія стародавніх спільнот, їх маркування та виділення окремих сегментів (племен, союзів племен тощо) з великих груп, покритих загальним терміном (*umbrella term*), продовжує бути актуальною темою, оскільки брак достатньої кількості джерел та варіативність інтерпретацій інформації, що вони в собі несуть, стають перешкодою для об'єктивного відображення минулого цих спільнот в літературі. Однією з таких спільнот, що була частиною історії слов'ян та Київської Русі, є сіверяни Лівобережжя Дніпра. За той час, що ця проблематика досліджувалася, встигло накопичитися досить багато різноманітних поглядів та думок стосовно як історії сіверян загалом, так і безлічі окремих питань, що вона в собі містить. Це викликає потребу в рефлексії пройденого шляху та аналізу того строкатого матеріалу, що накопичився в історіографії цієї проблематики.

За формулюваннями, що відображені в сучасних авторитетних довідкових виданнях, сіверяни – це східнослов'янський племінний союз («Енциклопедія Історії України», далі ЕІУ)<sup>1</sup> або східнослов'янське об'єднання («Большая Российская Энциклопедия», далі БРЭ)<sup>2</sup>. Археологічно сіверяни пов'язуються з волинцівською\* та роменською культурами (в ЕІУ) або тільки роменською (в БРЭ). Відповідно до відображеної в БРЭ думки, сіверяни в VIII ст. мігрували до Подніпров'я з Дунаю, що суперечить думці, наведеній в українській історіографії, представники якої визнають генетичний зв'язок сіверян з попереднім населенням Подніпров'я – антами<sup>3</sup>. Відомо, що сіверяни були підпорядковані хозарам, проте в 884 р. всі вони (за ЕІУ), або лише їхня невелика частина (за БРЭ) були підкорені руським князем Олегом. На думку, відбиту в БРЭ, південно-східна частина сіверян ще довгий час була підпорядкована хозарам і тільки в середині XI ст. вони були повністю підкорені силою зброї Київської Русі, а їхні території заселені вихідцями з північних областей цієї держави. Така точка зору йде врозрід з українською історіографією, в якій сформувався погляд про мирне входження сіверян до складу Київської Русі<sup>4</sup>.

Протиріччя, що проявилися в двох зазначених вище формулюваннях, які представляють квінтесенцію досягнень двох історіографічних традицій у галузі

<sup>1</sup>Плахонін А. Г. Сіверяни // Енциклопедія Історії України. Т. 9: Прил.-С. Київ, 2012. С. 572.

<sup>2</sup> Григорьев А. В. Северяне // Большая Российская Энциклопедия. Т. 29. Москва, 2015. С. 657.

\*В українській історіографії існують дві традиції написання назви цієї культури: «волинцівська» та «волинцевська». В даній роботі було зроблено вибір на користь першого варіанту, що представлений у відповідних статтях Н. С. Абашиної в Енциклопедії Історії України (Т. 1, 2003) та С. П. Юренко в Енциклопедії Сучасної України (Т. 5, 2006).

<sup>3</sup> Сухобоков О. В. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. 1999. № 2. С. 34, 35; Дьяченко А. Г. Славянские памятники VIII – середины XIII вв. в бассейне Северского Донца: Автореф. дис. ... канд.ист.наук. Москва, 1983. С. 6-13; Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в кон. VII – нач. VIII вв. // Древности. 1994. С. 87-100.

<sup>4</sup>Див. напр.: Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X – XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Київ, 2016. С. 306; Комар А. В. Поляне и северяне // Древнейшие государства Восточной Европы: 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. Москва, 2012. С. 140-158.

історії сіверян, є лише «вершиною айсберга» накопичених трактувань інформації джерел і підходів до конструювання наративів з історії сіверян. На відмінності відображення образу сіверян в історіографії впливало багато чинників: відкриття нових джерел, виникнення нових наукових парадигм, зміни державних ідеологій, особисті вподобання авторів тощо. Крім того, відомості про історію сіверян, що зберігаються в джерелах, піддавалися вивченню фахівців різних дисциплін, які далеко не завжди приходили до єдиної думки. При цьому, одні з них діяли в рамках виключно своєї дисципліни, не звіряючись із зовнішньою думкою, а інші, навпаки, занадто буквально сприймали ті гіпотези, які були сформовані фахівцями інших дисциплін та відштовхувались від них в своїх спеціальних дослідженнях, як від непорушної істини. Все це сформувало в історіографії безліч пластів різноманітних, а часом і взаємовиключних думок чи не з кожного питання історії сіверян. «Діапазон різнодумства... безсумнівно, вражає уяву невідготовленого читача»<sup>5</sup> (*тут і далі переклад наш – М. К.*), – зазначає О. В. Комар відносно лише однієї з проблем історіографії історії сіверян, а саме щодо трактування волинцівської культури. Причину цього він бачить у тому, що широкі датування археологічних культур, які пов'язуються з сіверянами, дозволяють позиціонувати пам'ятку або подію в зручній для концепції автора точці хронологічного діапазону, штучно порушувати цілісність культурного комплексу шляхом вилучення нехарактерних, на думку авторів, елементів<sup>6</sup>, а також створюють умови для підгонки «археологічних подій» під ті події, які відображені в писемних джерелах<sup>7</sup>.

Багатошаровість і різноманітність, що склалася в історіографії історії сіверян, значно ускладнює вивчення цієї теми, оскільки з кожного шару інтерпретацій дослідники змушені вибирати таку, яка, на їхній погляд, є більш «достовірною», або ж створювати свою (нову або синтетичну) версію тлумачення відомостей джерела. У якості перспективи подолання сформованої в історіографії ситуації деякі сучасні дослідники історії сіверян пропонують зосередитися лише на археологічних джерелах. Однак в інтерпретаціях археологічних джерел існує не менше розбіжностей, ніж це спостерігається в сфері писемних джерел, що робить обидва згадані типи джерел майже однаково вразливими до суб'єктивізму їх трактування.

У зв'язку з цим певний потенціал несе в собі такий підхід до вивчення джерел та літератури з історії стародавніх спільнот, який об'єднує всі типи джерел в єдиний текстовий простір і передбачає не однолінійне використання інтерпретацій відомостей цих джерел, а сприймає всі інтерпретації з рівним інтересом, чим знімає проблему виділення однієї версії як більш достовірної, ніж інші. Розглядання будь-якого джерела як тексту (ідеальна інтерпретація

<sup>5</sup> Комар А. В. Поляне и северяне // Древнейшие государства Восточной Европы: 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. Москва, 2012. С. 138.

<sup>6</sup> Там само.

<sup>7</sup> Комар А. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии // Русь и мир кочевников (вторая половина IX–XVI вв.). Материалы VII Международной научной конференции, Пльзень, 23–26 ноября 2016 г. Краков, 2017. С. 39.

якого недосяжна) та вивчення розвитку тлумачень цього тексту в історіографії дозволить по-новому поглянути на історію сіверян, виявити в ній тенденції (що впливали, або продовжують впливати на складання нарративів), а також відкрити нові перспективи для подальшого розвитку вивчення історії стародавніх спільнот на прикладі історії сіверян.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Тема дисертації узгоджена з планом науково-дослідної роботи кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема з науковою темою «Проблеми історіографії та інтелектуальної історії Східної Європи нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер – № 0112U004748).

**Хронологічні рамки дослідження.** За нижню хронологічну межу в даній роботі прийнято час появи першого історичного твору, що торкається історії сіверян, – «Повість временних літ»<sup>8</sup> (далі ПВЛ). Однак, датування цієї пам'ятки залишається дискусійною темою; до того ж, не збереглися ні протограф ПВЛ, ні його перші списки, а лише пізні списки, найраніший з яких було створено в 1377 р. Тому, за нижню хронологічну межу дослідження було прийнято саме цю дату (остання чверть XIV ст.). У зв'язку з тим, що історіографія історії сіверян продовжує розвиватися, верхня хронологічна межа даної роботи умовно обмежена часом закінчення роботи над даним дослідженням (2019 р.). Хронологічні ж рамки досліджуваної проблеми, тобто історії сіверян, збігаються з найпоширенішим в історіографії датуванням існування сіверян як окремої ідентичності, а саме VIII-XI ст.

**Територіальні рамки роботи.** В даному дослідженні розглядається розвиток інтерпретацій інформації джерел з історії сіверян у світовій історіографії. Отже, воно не має територіальних рамок. Однак, оскільки зазначена тематика була предметом інтересу переважно історіографії східнослов'янських країн, а особливо української та російської історіографій, головним ядром цього дослідження стали історіографічні джерела, які відносяться до історіографії саме цих держав.

**Мета дисертаційної роботи** – дослідити інтерпретації інформації джерел з історії сіверян в історіографії та виокремити історіографічні традиції, в рамках яких відбувалося формування уявлень про історію сіверян.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні **завдання**:

- дослідити масив історіографічних джерел з історії сіверян та провести його класифікацію;
- визначити в цьому масиві окремі групи, що відповідають певним історіографічним традиціям;
- проаналізувати писемні та речові джерела, що долучалися до складання нарративів з історії сіверян, та визначити час їхнього залучення до історіографії цієї проблематики;

---

<sup>8</sup>В українській історіографії існує декілька варіантів перекладу назви цієї пам'ятки. В даній роботі було віддано перевагу варіанту, що представлений у відповідній статті авторства О. П. Толочка в Енциклопедії Історії України (Т. 8, 2011. С. 280-283).

- розглянути розвиток в історіографії інтерпретацій тієї інформації, що містять історичні джерела стосовно сіверян.

**Об'єктом дослідження** є комплекс історичних та історіографічних джерел з історії сіверян, а його **предметом** – розвиток інтерпретацій інформації джерел з історії сіверян в історіографії.

**Методи дослідження.** У роботі були застосовані традиційні наукові методи, необхідні для розкриття тих чи інших аспектів теми. Метод періодизації (як метод, що виконує функцію систематизації історичної інформації і дозволяє осмислити внутрішні закономірності історичного процесу<sup>9</sup>) дозволив виділити в процесі розвитку історіографії історії сіверян певні відрізки, охарактеризовані змінами в поглядах на історію сіверян або зміною підходів до її вивчення. Незважаючи на те, що виклад матеріалу в даному тексті представлено в хронологічному порядку, в процесі роботи нерідко застосовувався ретроспективний метод (як спосіб «вивчення руху думки від сліdstва до його причини»<sup>10</sup>), що дозволило знаходити корені або предтечі деяких наукових гіпотез. У викладенні отриманих результатів були застосовані наступні методи: хронологічний метод дозволив влаштувати розділи і параграфи в стрункий послідовний ряд, який показує динаміку розвитку як теми в цілому, так і її окремих аспектів; проблемний метод дозволив виділити в темі окремі питання, що потребують спеціального розгляду, і присвятити їм окремі параграфи. За допомогою методу історичної деконструкції, розроблений в історіографії образ сіверян було розкладено на окремі частини, простежено формування уявлень про цю спільноту, проаналізовано історичні джерела з історії сіверян, їх накопичення, введення в науковий обіг, відмінності в інтерпретації тієї інформації, що в них міститься та вплив цих інтерпретацій на зміну історичних наративів. Задля зручності сприйняття інформації та збереження архітектоніки роботи масив історичних джерел було поділено на дві групи – писемні та речові, хоча деякі джерела відносяться до цих груп лише умовно (йдеться про «Певтингерову таблицю», що вважається картографічним джерелом, де поєднується графічна та текстова інформація). Відмінності в характері вказаних типів джерел і особливості їх введення до наукового обігу зумовили різний підхід до аналізу їхніх інтерпретацій. Так, якщо писемні джерела проаналізовані як окремо, так і по групах, сформованих за хронологічним та тематичним принципом, то розвиток масиву речових джерел і їх тлумачень розглянуті здебільшого як єдине ціле, з концентрацією уваги здебільшого на змінах інтерпретацій археологічних культур, пов'язаних з сіверянами, в історіографії, а не на характеристиках окремих пам'яток чи джерельних комплексів.

**Наукова новизна дисертаційної роботи.** Наукова новизна отриманих в даній роботі результатів полягає у комплексному дослідженні проблеми

<sup>9</sup> Мазур Л. Н. Периодизации метод // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва, 2014. С. 382.

<sup>10</sup> Мельникова О. М. Ретроспективный метод // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А. О. Чубарьян. Москва, 2014. С. 442-443.

відображення історії сіверян VIII–XI ст. в історіографії, писемних та речових джерелах. Автору, зокрема, вдалося:

- розробити класифікацію історіографічних джерел з історії сіверян;
- виявити історіографічні традиції, що склалися в науковій літературі з історії сіверян;
- з'ясувати та визначити інтерпретаційний потенціал комплексу писемних джерел з історії сіверян;
- реконструювати історію формування джерельної бази;
- розкрити інформаційний потенціал писемних та речових джерел з поставленої проблеми;
- дослідити і висвітлити історію археологічного освоєння сіверянського минулого.

**Практичне значення отриманих результатів.** Зібрані в роботі відомості про історіографію та джерела з історії сіверян, проведений аналіз різночитань писемних джерел, відмінності в інтерпретаціях історичних джерел з історії сіверян істотно полегшать роботу майбутніх дослідників даної проблематики. Запропоновані уточнення до визначення терміну «історіографічне джерело», призначені для більш ефективного використання цього терміну в рамках проблемно-тематичних історіографічних досліджень, можуть бути застосовані в інших дослідженнях подібного характеру. Матеріали даної роботи можуть бути використані у викладанні таких курсів, як історія східних слов'ян, історіографія, джерелознавство, краєзнавство та інші.

**Публікації.** Основні положення і висновки всіх розділів дослідження відображені в 7 публікаціях, 6 з яких в українських періодичних виданнях, що входять до переліку рекомендованих МОН України наукових фахових видань з історичних наук, і одна стаття в іноземному виданні (Чехія).

**Особистий внесок здобувача** полягає в постановці наукової проблеми та її самостійному вирішенні. Дана дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Всі сформульовані в ній висновки засновані на результатах власних досліджень дисертанта.

**Апробація результатів дисертації.** Результати дисертаційного дослідження неодноразово обговорювалися на засіданнях кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Матеріали дисертації апробовані на міжнародних і регіональних конференціях і семінарах: VII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 1-2 листопада 2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція студентів та аспірантів «Культурний простір України: від Київської Русі до сьогодення» (ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, Чернігів, 7 травня 2015 р.); Міжнародна конференція молодих учених «69-і Каразінські читання» (29 квітня 2016 р. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна); XVI Кирило-Мефодіївські читання у рамках міжнародного проекту «Розмаїття культур» «Отъ васъ бо на вся страны вьсегда добрыи законъ исходить»: слов'янські джерела в бібліотеках (24-25 травня 2016 р., Харків); П'ятнадцята Всеукраїнська науково-практична

конференція «Сіверщина в історії України» (25-27 травня 2016 р., Національний заповідник «Глухів»); XXXIV-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, присвячена 50-річчю Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (9 грудня 2017 р., Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна); «Двадцять Перші Слобожанські читання», присвячені 140-річчю від дня народження Федора Івановича Шміта (19-21 та 24-25 квітня 2017 р., Харків); «Актуальні питання богослов'я та історії Церкви» (до 1900-річчя преставлення святого апостола и євангеліста Іоанна Богослова) (5 жовтня 2017 р., Харків); XXXV-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у вимірах сучасної науки» (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018 р.); XXXVI-а Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство в системі історичного знання» (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька. 7 грудня 2018 р., Харків).

**Структура та обсяг дисертації.** Робота складається зі вступу, трьох розділів (14 параграфів), висновків, списку джерел і літератури (704 позиції на 65 сторінках), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 294 сторінки, з них 191 сторінка основного тексту.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано об'єкт і предмет, хронологічні межі, мету і завдання дослідження, схарактеризовано джерельну базу, визначено методологічні основи дисертації, наукову новизну і практичне значення отриманих результатів, наведено відомості про апробацію результатів дослідження та його структуру.

**Перший розділ – «Історіографія історії сіверян»** присвячено деяким проблемам історіографічних досліджень, а також загальним питанням історіографії історії сіверян.

У *підрозділі 1.1. «Історіографічні джерела: проблеми дефініції та класифікації»* досліджено розвиток дефініції терміну «історіографічні джерела» та запропоновано варіанти класифікації таких джерел. Уточнення присутніх в джерелознавстві історіографії визначень терміну «історіографічне джерело» та пристосування їх саме до проблемно-тематичних історіографічних досліджень дозволило виділити ефективні підходи до класифікації масиву історіографічних джерел з історії сіверян: за предметним принципом; за відношенням предмету історіографічного дослідження до предмету досліджуваного твору; за рівнем спеціалізації; за інтенціональністю. Інтенціональний принцип було застосовано в наступному підрозділі для визначення інтенцій авторів історіографічних джерел з історії сіверян та визначення окремих історіографічних традицій, властивих історіографії історії сіверян. Решта підходів були застосовані як допоміжні та дозволили виділити окремі групи джерел, що були розглянуті у відповідних розділах та підрозділах.

У *підрозділі 1.2. «Історіографія історії сіверян»* розглянуті загальні риси історіографії історії сіверян та виявлено в ній характерні історіографічні



традиції. Аналіз історіографії історії сіверян, а також визначення та групування інтенцій головних історіографічних джерел дозволили виявити тенденції розвитку історіографії цієї проблематики та визначити характерні історіографічні традиції в ній. Найпомітніші та найпослідовніші з них стосуються питань легітимації права на спадкоємність від архаїчних слов'янських спільнот – це:

1) традиція, що відстоює стародавність слов'янської ідентичності на теренах України та прямий послідовний зв'язок сучасних українців з архаїчними суспільствами, що населяли цю територію в далекому минулому;

2) традиція, що відстоює утворення «руської» спільноти за часів Київської Русі та права на спадщину цієї культури по династичній лінії.

Серед інших історіографічних традицій (деякі з яких є складовими частинами згаданих вище) слід зазначити також «устародавнювання» (значне розширення хронологічних меж існування сіверян), протиставлення потенції речових джерел писемним, атрибуцію русів до сіверян, та дві протилежні традиції трактування джерел щодо залучення сіверян до спільноти Київської Русі.

У підрозділі 1.3. «Взаємовплив узагальнюючих та спеціальних досліджень в історіографії історії сіверян» проведено аналіз впливу магістральних творів з історії сіверян на розвиток спеціалізованих досліджень, та навпаки, впливу результатів досліджень суміжних дисциплін на розвиток загальних уявлень про історію сіверян на прикладі лінгвістики та антропології. Аналіз розвитку уявлень про історію сіверян в дослідженнях суміжних дисциплін виявив взаємовпливи між спеціальними та узагальнюючими історіографічними джерелами. В деяких випадках ця взаємозалежність призводила до упередженого підходу дослідників та частоті зміни результатів аналізу однієї й тієї ж джерельної бази.

У підрозділі 1.4. «Пошуки шляхів до осмислення історії сіверян у сучасній історіографії» проаналізовано розвиток підходів до вирішення проблем інтерпретацій інформації джерел та літератури в історіографії. Розвиток історіографії історії сіверян одночасно за кількома розгалуженими напрямками призвів до утворення чималої кількості взаємовиключних поглядів, як на історію сіверян загалом, так і на безліч окремих її питань, що викликає потребу в застосуванні відповідних підходів до вирішення цього питання. В підрозділі проаналізовано розвиток концепції історичної деконструкції і основні положення цього підходу.

У підрозділі 1.5. «Висновки до першого розділу» підведено підсумки проведеного аналізу основних рис розвитку історіографії історії сіверян та деяких дотичних до цієї проблеми питань.

Застосовані до масиву джерел з історіографії історії сіверян «предметний» та «інтенціональний» класифікаційні підходи дозволили виявити групи джерел, що мають спільні інтенції та продовжують певні історіографічні традиції. Найпомітніші та найпослідовніші історіографічні традиції відстоюють, чи, навпаки, заперечують існування зв'язків сучасних спільнот з архаїчними, та право на спадкоємність культури цих спільнот. Традиція, що

започаткована ще в ПВЛ та зазнала чималого розвитку протягом останніх століть, відстоює молодість спільноти, що утворилася в Київській Русі. Протилежна їй традиція, започаткована ще в XVIII ст. та характерна для української історіографії, відстоює стародавність сіверянської ідентичності на теренах України та прямий послідовний зв'язок сучасних українців з архаїчними суспільствами, що населяли цю територію в далекому минулому. Серед інших історіографічних традицій (деякі з яких є складовими частинами згаданих вище) слід зазначити «устародавнювання»; протиставлення інформаційного потенціалу речових та писемних джерел; атрибуцію русів до сіверян; та дві протилежні традиції трактування інформації щодо залучення сіверян до Київської Русі тощо.

Велика кількість суперечливих поглядів, як на історію сіверян загалом, так і на безліч окремих її питань викликає потребу в застосуванні до її вивчення відповідних підходів, які дозволили б зняти характерну для неї інтенціональність, а також відкрили б шляхи до неупередженої взаємодії між типами історичних джерел та методами їх інтерпретації. Такий підхід пропонує історична деконструкція, яка дозволяє розглядати джерела будь якого типу як тексти з нескінченними варіантами тлумачень, а тому відсікає можливість лінійного розвитку таких тлумачень і привілеювання окремих з них.

Оскільки інтенції, які визначали згадані традиції та сформували сучасні погляди на історію сіверян, досягалися шляхом конструювання наративів за допомогою використання інформації історичних джерел, та певних варіантів інтерпретацій цієї інформації, доречним став детальний аналіз процесу накопичення джерельного масиву з історії сіверян та розвитку інтерпретацій інформації, що міститься в цих джерелах.

**Другий розділ «Сіверяни у писемних джерелах: інтерпретації та висновки»** присвячено писемним історичним джерелам, в яких фігурують етноніми, що пов'язувались в історіографії з дніпровськими сіверянами.

*У підрозділі 2.1. «"Сіверяни" в античних джерелах»* розглядаються джерела, що стосуються реалій Східної Європи першої половини I тисячоліття. Вони оповідають про савар/савриків/свариків, які в цей час перебували в регіоні Північного Причорномор'я. Ці етноніми ототожнювалися з сіверянами тільки на ранніх етапах розвитку джерелознавства та історіографії історії сіверян, але, з часом, все частіше стали атрибутуватися дослідниками до племен сарматського походження, які не мають прямого відношення до майбутніх сіверян. Тому античні джерела вкрай рідко розглядаються в сучасній літературі як джерела інформації з історії сіверян. Проте не виключено, що на початку VIII ст. слов'янське населення, асоційоване з волинцівською та роменською археологічними культурами, зайняло територію, що колись була населена саварами/савриками/свариками античних джерел, і сприйняло їхній етнонім. Згодом цей етнонім міг адаптуватися до мови новопоселенців і перетворитися на «с'верь», а потім на «сіверяни». Тож, ймовірно, що античні джерела, введені колись в джерельну базу з історії сіверян, відображають етап зародження (або першої фіксації в письмовій формі) етноніма, корінь якого складається з приголосних звуків «с», «в» та «р», і який пізніше був сприйнятий літописними

сіверянами. Тлумачення цих джерел і відношення згаданих в них етнонімів до сіверян в історіографії досить різноманітні, що ускладнює визначення їхньої ролі в складанні наративів з історії сіверян.

У підрозділі 2.2. «Сіверяни в джерелах IX століття» розглядаються джерела IX ст., що містять згадки етнонімів, які в історіографії ототожнювались з сіверянами. Не дивлячись на те, що в них йдеться про етноси, що розселилися в басейні Дунаю, зазначені джерела можуть відображати гіпотетичний період «Дунайської прабатьківщини» дніпровських слов'ян (про яку оповідає автор ПВЛ) і, в такому разі, сіверяни тут виступають або як предки всіх слов'ян (церівани «Баварського географа»), або ж як одне зі слов'янських племен, підкорених булгарами (севери Феофана Сповідника), що може мати відношення до дніпровських сіверян. Інформація стосовно історії сіверян, представлена в цих джерелах, також має різноманітні інтерпретації в історіографії, що ускладнює її використання в складанні наративів з історії сіверян.

У підрозділі 2.3. «Сіверяни в джерелах X століття» розглядаються джерела X ст., в яких згадуються сіверяни, С-в-р та руси. Відомості цих джерел торкаються того часу, коли дніпровські сіверяни вже достовірно існували. Втім, лише повідомлення Константина Багрянородного можна сміливо відносити до дніпровських сіверян. Етноіми ж, згадані в інших джерелах, лише деякими дослідниками ототожнювались з сіверянами, що було викликано різними інтерпретаціями інформації історичних джерел. Так, інформація комплексу документів «Хозарської кореспонденції» отримала досить багато різноманітних трактувань, деякі з яких дозволяють залучити ці джерела до складання історії сіверян. Водночас, наявність діаметрально протилежних варіантів тлумачення деяких слів тексту джерел цього комплексу, вказує на суб'єктивність в підході до інтерпретації інформації цих джерел, та надає великий потенціал для суб'єктивного підходу в конструюванні наративів. Відомості арабського мандрівника Ахмада ібн Фадлана отримали в науковій літературі різні тлумачення, кожне з яких здатне значно вплинути на історіографію як історії вікінгів і слов'ян, так і на історію сіверян. Барвистий і докладний опис русів в цій пам'ятці підштовхнув до формування цікавих гіпотез про історію сіверян, проте деякі зміни в тлумаченні інших джерел (особливо археологічних) призвели до випадання «Звіту...» Фадлана з джерельної бази з історії сіверян. Приклад «Звіту...» Фадлана наявно демонструє наскільки різноманітними можуть бути інтерпретації тексту, мова якого занадто чужинна для інтерпретаторів як в географічному, так і в культурному сенсі. В контексті ж історіографії історії сіверян доля цього джерела викриває хиткість гіпотез, що ґрунтуються на складних інтерпретаційних ланцюжках, оскільки ототожнення русів з сіверянами, побудоване на порівнянні з іншими джерелами, згодом виявилось сумнівним, бо всі складові цієї конструкції з часом зазнали змін в тлумаченнях.

У підрозділі 2.4. «"Повість временних літ" як джерело з історії сіверян» розглядаються згадки сіверян в літописах. Повідомлення про сіверян у вступній частині ПВЛ вплетені в загальну картину слов'янського етногенезу,

переселення в Подніпров'я, формування відносин з новими сусідами і всередині східнослов'янської гілки. В датованій частини ПВЛ повідомлення про сіверян представляються другорядними і залежними від центральної теми літопису – ролі полян і Рюриковичів в утворенні Київської Русі. До того ж, упереджене ставлення автора ПВЛ (явного прихильника полян) до сіверян позначилося на складанні їх слабо вираженого і, в якійсь мірі, навіть негативного образу. Сіверяни в ПВЛ постають в ролі пасивного сусіда, звільненого київськими князями від хозарської данини і повернутого в лоно слов'янської спільноти, до того ядра, що дало початок Київській Русі.

Безліч різночитань, що містяться в списках ПВЛ, надала укладачам історичних наративів широкий вибір матеріалу для втілення задуманих ними сценаріїв, що проявилось вже на етапі пізніх переписувачів літопису, які додали до тексту протографу своє пояснення висвітлених в ньому подій. В історичній літературі, що спиралася на літопис, яскраво проявився ефект вибіркового підходу до інтерпретаційного ланцюжку. Так, відмінності в трактуванні літописного слова «клада» та «тризна» в описі поховального обряду здатні значно вплинути на уявлення про культуру сіверян, а відмінності в інтерпретації розповіді про битву при Листвені здатні надати діаметрально протилежні уявлення про відносини сіверян з Рюриковичами в давньоруський період.

У підрозділі 2.5. «Висновки до другого розділу» підведено підсумки проведеного аналізу інтерпретацій інформації писемних джерел з історії сіверян.

Чільну позицію серед писемних історичних джерел посідає ПВЛ, що склала основу уявлень про сіверян. Проте, головними недоліками цього джерела є інтенціональність його авторів, та створення майже через століття після зникнення сіверянської ідентичності. Джерелами, що були створені сучасниками сіверян є такі твори, як «Про управління імперією» Константина Багрянородного і документи листування хозарського правителя Йосифа, що були створені в X ст. Інші історичні джерела, що залучалися до складання наративу історії сіверян, стосуються цієї спільноти опосередковано, бо в них згадуються не безпосередньо дніпровські сіверяни, а спільноти, що трактувалися в історіографії як сіверяни.

Численні варіанти тлумачень тієї інформації, що містять джерела, які лежали в основі формування історіографії історії сіверян, надали досить широкі можливості для конструювання наративів майже за будь-яким заздалегідь спланованим сценарієм. Поступове розширення джерельного масиву з історії сіверян та труднощі тлумачення його інформації стали чинником утворення в історіографії великої кількості різноманітних та подекуди суперечливих гіпотез щодо історії сіверян. Вже в XIX ст. з'являються думки про оманливість писемних джерел і перспективність використання більш стабільного, конкретного та зрозумілого типу джерел, що були б позбавлені упередженості. Забезпечити істориків такими джерелами повинна була нова наука – археологія, на яку істориками покладалися великі надії.

**Третій розділ – «Речові джерела з історії сіверян: інтерпретації та висновки»** присвячено особливостям накопичення та розвитку інтерпретацій речових джерел з історії сіверян. Оскільки речові джерела є масовими і вивчались в історіографії здебільшого комплексно (групами за видом чи приналежністю до конкретної пам'ятки тощо) вбачається недоцільним концентрувати увагу на кожному окремому матеріальному джерелі (як у випадку з писемними джерелами). Тому речові джерела і їх інтерпретації було розглянуто з концентрацією головної уваги на етапах накопичення масиву таких джерел, та змінах інтерпретацій археологічних культур, пов'язаних з сіверянами.

У підрозділі 3.1. *«Початок вивчення сіверянських старожитностей (XIX-перша чверть XX ст.)»* проаналізовано період початку накопичення знань про матеріальну культуру сіверян. Період розвитку історіографії історії сіверян в XIX – на початку XX ст. можна охарактеризувати як час впровадження нових методів і джерел, які надала історикам археологія. Це був час здогадок, побудованих на надзвичайно вузькій базі джерел, які подекуди навіть не відносилися до сіверян, що було викликано недостатнім накопиченням археологічних знань. «Слов'янська» археологія на той час ще не виробила чітких ознак для класифікації археологічних артефактів Подніпров'я. Вагомі обґрунтування для хронології пам'яток і географічних рамок слов'янських племен були ще відсутні. На цьому етапі дослідники багато в чому керувалися відомостями літопису, а, оскільки характерні ознаки для археологічної культури сіверян ще не були виділені, обстежені пам'ятки Лівобережжя Дніпра сприймалися як стародавні взагалі, що не дозволяло дослідникам відрізнити матеріальну культуру різних епох.

У підрозділі 3.2. *«Дослідження сіверянських старожитностей у другій чверті XX ст. (Виділення археологічних культур)»* проаналізовано етап розвитку уявлень про матеріальну культуру сіверян в умовах виділення волинцівської та роменської археологічних культур. Протягом другої чверті XX ст. (як результат праці таких археологів, як М. О. Макаренко, П. П. Єфименко, Д. Т. Березовець та І. І. Ляпушкін) були виділені дві археологічні культури, що пов'язувалися дослідниками з сіверянами – волинцівська та роменська, та відкрито і обстежено багато пам'яток, що належали до цих культур. Втім, в цей час ще залишалось досить багато суттєвих проблем в трактуванні цих культур, оскільки існувало декілька точок зору на місце волинцівської культури в історії сіверян, а також сумніви щодо відношення борщевських пам'яток до роменських. Накопичений до середини XX ст. комплекс речових джерел з історії сіверян дозволив перейти до нового, більш глибокого рівня дослідження сіверянських старожитностей.

У підрозділі 3.3. *«Дослідження сіверянських пам'яток у другій половині XX – перших десятиліттях XXI ст.»* проаналізовано наступний етап розвитку уявлень про матеріальну культуру сіверян. На цьому етапі дослідження мали більш вузький характер (предметно і географічно) ніж на попередньому. Зосередження уваги на окремих регіонах (в першу чергу на тих, що слабо досліджувались до середини XX ст.) дозволило накреслити більш детальну

картину життя на Лівобережжя Дніпра в ранньому середньовіччі та виявити локальні відмінності культури, що вважається сіверянською. Спеціальне вивчення окремих груп матеріальних джерел з історії сіверян відкрило нові подробиці сіверянської спільноти. Втім, не зникла і суперечливість в інтерпретації деяких джерел, а також «сіверянських» культур загалом, що в першу чергу проявилось в продовженні протидіючих історіографічних традицій, що були започатковані на попередньому етапі Д. Т. Березовцем та І. І. Ляпушкіним, і продовжені на цьому етапі О. В. Сухобоковим та А. В. Григор'євим.

У підрозділі 3.4. «Висновки до третього розділу» підведено підсумки проведеного аналізу процесу накопичення та інтерпретації речових джерел з історії сіверян. Речові джерела представляють собою досить великий та різноманітний масив, накопичення якого сталося в два основні періоди: 1) ХІХ – перша чверть ХХ ст.; 2) з другої чверті ХХ ст. до нашого часу. Перший період характеризується початком накопичення археологічної інформації про сіверян без чіткого уявлення про їхній культурний вигляд. Другий період характеризується усвідомленим вивченням «сіверянських» пам'яток, що було пов'язано з виділенням волинцівської і роменської археологічних культур.

На тлі запропонованої періодизації можна також виділити певні відрізки, що відповідають змінам в інтерпретаціях археологічних джерел. Так, перший період повністю збігається з «некритичним» залученням речових джерел до нарративу з історії сіверян; з другої чверті по 80-і рр. ХХ ст. триває інтерпретація роменсько-борщевських пам'яток як сіверянських; з середини 50-х рр. ХХ ст. починається залучення волинцівських пам'яток до джерельної бази з історії сіверян (та існування двох традицій їх інтерпретації); в 80-рр. борщевська культура була визнана несіверянською і з цього часу починається етап трактування як сіверянських лише волинцівської та роменської культур.

Шлях, подоланий археологією сіверянських пам'яток в другий період (1925 р. – наш час) – це не тільки час становлення уявлень про головні риси археологічних культур, а й поступова трансформація оцінки сіверянських старожитностей в історіографії. На самому початку зазначеного періоду, описуючи розкопки городища Монастирище, М. О. Макаренко зазначив, що відкриті ним матеріали підтверджують поширену думку про примітивність культури сіверян. Розкопки І. І. Ляпушкіна спочатку теж давали йому підстави називати пам'ятки роменсько-борщевської культури неясковими, проте пізніше він відмовився від своєї переконаності в примітивності культури сіверян. Подальші ж відкриття великої кількості пам'яток і поглиблення спеціальних знань про різні аспекти побуту сіверян дали можливість переконатися у високому рівні розвитку цієї спільноти.

Порівнюючи свідоцтва речових джерел з тими, що відображені в писемних джерелах, можна зробити кілька спостережень і висновків:

1) Щодо згадок сіверян в античних джерелах і гіпотез щодо їхньої атрибуції безпосередньо до сіверян або їхніх предків матеріальні джерела не дають чіткої відповіді. Незважаючи на датування «сіверянських» культур (волинцівської і роменської) VII-X ст., щодо витоків цих культур у дослідників

сформувалися різні думки, в тому числі й такі, які визнають спорідненість сіверян зазначеного періоду з більш ранніми культурами, що лишає широке поле для інтерпретувань відповідних джерел і конструювання за їхньою допомогою наративів.

2) Гіпотеза про дунайське походження сіверян, пов'язана зі згадуванням «цвірян» і «церіван» в «Баварському географі», «северів» у Феофана Сповідника, а також повідомлення ПВЛ знаходить підтвердження в деяких варіантах інтерпретації сіверянської матеріальної культури. Однак існує й інша точка зору, відповідно до якої виникнення цієї культури відбулося на місцевій підоснові.

3) Верифікація за археологічними джерелами повідомлення хозарського правителя Йосифа про підданство С-в-р (гіпотетично сіверян) Хозарському каганату в середині X ст. стикається з низкою проблем. Перша з них – проблема атрибуції салтівської культури до Хозарського каганату. Ця держава була поліетнічною і навіть після втрати прямого контролю над землями сіверян останні могли зберігати контакти з прикордонними племенами (носіями салтівської культури) і ще довго залишатися реципієнтами хозарських культурних впливів. Друга проблема – спірність сіверянської політичної єдності. Археологічні дослідження показали культурні відмінності деяких мікрорегіонів сіверянської землі, що, в першу чергу, проявлялося у ступені розповсюдження впливів сусідніх культур. Наприклад, якщо хозарський вплив в нижньому Подесінні досить швидко змінюється давньоруським, то у віддалених областях сіверянської землі воно загасає набагато пізніше. Таким чином, археологічні дані не суперечать, але і не підтверджують гіпотези про продовження політичної залежності деяких сіверянських областей від хозарів в середині X ст.

4) Територія, яку займали сіверяни за ПВЛ (по Десні, Сейму і Сулі), набагато менша за ту, що витікає з ототожнення цієї спільноти з волинцівсько-роменською археологічною культурою. Втім, як показав досвід (відділення борщевської культури, або гіпотези про належність Переяславщини та Чернігівщини до полян), наявність локальних відмінностей цієї культури може в майбутньому призвести до суттєвих змін в уявленнях про територіальні межі сіверян та навіть повернути їх до літописної формули, на що вказував О. К. Зайцев ще в 1975 р.<sup>11</sup>.

5) Зазначення літописцем вживання слов'янами-язичниками «нечистої» їжі, під якою, вочевидь, слід розуміти гризунів в якійсь мірі підтверджується рідкісними знахідками кісток бобра і байбака на сіверянських поселеннях. Однак основною їжею сіверян все ж були продукти землеробства, скотарства і рибальства.

6) Літописний фрагмент про язичницький поховальний обряд слов'ян ще в XIX ст. був прив'язаний дослідниками саме до сіверян, оскільки за літописом вони спалювали померлих на стороні, а потім збирали прах в

---

<sup>11</sup> Зайцев А. К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. Москва, 1975. С. 63, комм. № 35.

поховальну урну і ховали в земляних насипах, що відобразилося й в матеріальній культурі.

7) Поховання в курганах Чернігівщини, що довгий час вважалися сіверянськими і порівнювалися з поховальним обрядом, що був описаний в «Звіті...» Фадлана, поступово стали трактуватися археологами як норманські.

8) Повідомлення літописця про похід Олега на сіверян в 884 р. відбивається археологічно у вигляді слідів пожеж на багатьох городищах цього часу.

Отже, долучення до наукового обігу археологічних джерел і поступове поповнення їхнього масиву дозволили значно поглибити знання про історію сіверян і уявлення про їхню культуру і побут. Ця наука дозволила зазирнути в ті аспекти життя населення Лівобережжя Дніпра, які не були відображені в писемних джерелах. Завдяки археології культура сіверян виявилася набагато більш розвиненою, а їхні територіальні межі набагато ширшими, ніж це було представлено укладачами літописів.

## ВИСНОВКИ

З того часу як історична думка торкнулася теми минулого сіверян, в літературі було зроблено чимало зусиль скласти уявлення про цю спільноту і її історію. Тому історіографія цієї проблематики складається зараз з величезної кількості творів, які належать дослідникам різних галузей, що має дозволити побачити культуру та побут сіверян під різними кутами зору. Але багатобарвність висловлених в літературі думок стосовно історії сіверян, а тим паче наявність великої кількості взаємовиключних поглядів на неї, заплутує читача і ускладнює для нових дослідників шлях до подальшого розвитку знань про минуле сіверян. Тож для того, щоб краще розібратися в ситуації, що склалася в історіографії, в даній роботі було проаналізовано накопичений масив джерел та літератури з історії сіверян. Для цього були класифіковані і згруповані за певними ознаками історіографічні джерела; в них були виявлені такі, що сформували чи продовжили ті чи інші історіографічні традиції; виявлені деякі закономірності формування таких історіографічних традицій; встановлена періодизація використання історичних джерел (час залучення та вилучення певних джерел з обігу в даній проблемно-тематичній історіографії); продемонстрована наявність великої кількості варіантів інтерпретацій тієї інформації, яку несуть в собі джерела, що й надало можливість виникнення чисельних конструкцій історії сіверян.

Підводячи підсумки проведеної роботи, можна дійти наступних висновків:

– Уточнення наявних у джерелознавстві історичної науки визначень терміна «історіографічне джерело» та пристосування їх саме до проблемно-тематичних історіографічних досліджень дозволило запропонувати ефективні підходи до класифікації масиву історіографічних джерел з історії сіверян: за предметним принципом; за відношенням предмету історіографічного дослідження до предмету досліджуваного твору; за рівнем спеціалізації; за



інтенціональністю. Це дозволило розділити історіографічні джерела на окремі групи та розглядати їх окремо, застосовуючи до них відповідні підходи і методи. Завдяки цьому були виділені історіографічні джерела, що являють собою узагальнюючі наративи з історії сіверян; спеціалізовані дослідження, що вплинули на загальний образ сіверян в історіографії; спеціалізовані дослідження, що навпаки – стали об'єктом впливу з боку узагальнюючих творів; історіографічні джерела, що містять інтерпретації окремих типів джерел з історії сіверян (писемні та речові).

– Визначення та групування інтенцій головних історіографічних джерел з історії сіверян дозволило виявити тенденції розвитку історіографії цієї проблематики і визначити характерні історіографічні традиції в ній. Дві найпомітніші та найпоширеніші з них стосуються питань легітимації права на спадкоємність від архаїчних слов'янських спільнот. Перша традиція, яка базується на твердженні про утворення «руської» спільноти за часів Київської Русі та про право на спадщину цієї культури по князівській династичній лінії (вона започаткована ще в літописах та протягом століть зазнала деяких змін). Друга традиція, прихильники якої відстоюють тезу про стародавність слов'янської ідентичності на теренах України, а також прямий послідовний зв'язок сучасних українців з архаїчними суспільствами, що населяли цю територію в далекому минулому. Серед інших історіографічних традицій, які частково є складовими частинами згаданих вище традицій, слід зазначити «устародавнювання», протиставлення інформаційного потенціалу речових і писемних джерел, ототожнення русів і сіверян, та дві протилежні традиції трактування джерел щодо залучення сіверян до Київської Русі (насильне або добровільне).

– Визначення часу залучення історичних джерел до історіографії історії сіверян дало можливість зрозуміти, на основі якої джерельної бази могли вибудовуватися наративи в той чи інший час:

Джерела, які лежали в основі ПВЛ, лишаються невідомими, тому цей твір отримав статус одночасно джерела, та історичного наративу. Цей наратив повторювався майже без змін до початку XIX ст. Протягом XIX ст. джерельна база з історії сіверян зазнала значного розширення – до неї були включені майже всі писемні пам'ятки, відомі сучасній історіографії з цієї проблематики. Лише декілька писемних джерел, що, втім, не мали значного впливу на складання образу сіверян в історіографії, були залучені в XX ст. Процес накопичення речових джерел з історії сіверян та залучення їх до історіографії включав два основні періоди: перший (XIX – перша чверть XX ст.) характеризувався початком накопичення археологічної інформації про сіверян та її інтерпретації без чіткого уявлення про характерні риси матеріальної культури досліджуваної спільноти; другий період (друга чверть XX ст. – наш час) характеризується усвідомленням вивченням «сіверянських» пам'яток, що було пов'язано з виділенням волинцівської і роменської археологічних культур. У цих періодах можна також виділити певні відрізки часу, що відповідають змінам в інтерпретаціях речових джерел чи археологічних культур взагалі. Так, перший період повністю збігається з «некритичним» залученням речових

джерел до нарративу з історії сіверян; з другої чверті по 80 і рр. ХХ ст. триває інтерпретація роменсько-борщевських пам'яток як сіверянських; з середини 50-х рр. ХХ ст. починається залучення волинцівських пам'яток до джерельної бази з історії сіверян (та існування двох традицій їх інтерпретації: як окремої культури та як локального варіанту роменської); в 80-х рр. ХХ ст. борщевська культура була визнана не сіверянською і її пам'ятки почали поступово вилучатися з використання в складанні нарративів історії цієї спільноти; в цей же час волинцівські пам'ятки почали більш впевнено класифікуватися як культура, що передувала роменській (тобто як ранні сіверяни).

Отже, хронологічно «задіяність» джерельного масиву в історіографії історії сіверян умовно ділиться на два основних етапи, що характеризувалися верховенством типів джерел – спочатку писемних, а потім речових. Широким кордоном, що умовно розділяє ці етапи, є час становлення археологічних знань з історії сіверян (з останньої чверті ХІХ ст. до другої чверті ХХ ст.).

Звертає на себе увагу також розрив між джерелознавством та історіописанням. Наприклад, висловлена в 1932 р. думка про недовіру до документів колекції А. С. Фірковича на довгий час виключила «докладну редакцію листа царя Йосифа» з наукового обігу, не зважаючи на наявність протилежної і доволі обґрунтованої думки. Такі приклади присутні й у трактовці речових джерел. Наприклад, не дивлячись на обґрунтовану ще в 80-х рр. ХХ ст. істотну різницю між роменською та борщевською культурами, та приналежність останньої не до сіверян, а до іншого, невідомого літописцям слов'янського племені, роменсько-борщевська археологічна культура продовжувала протягом десятиліть позиціонуватися в історіографії як «сіверянська». В цьому, на нашу думку, проявилася головна проблема взаємодії дослідників з історичним джерелом – сприйняття критики та інтерпретації джерела як лінійного процесу, що має початок та кінець. Важливим є також фактор орієнтації на магістральні узагальнюючі публікації та залишення без уваги думок, висловлених у спеціалізованих, або не широко відомих творах. Насправді, тлумачення джерела не може мати фінальної, остаточної форми, адже інформація введеного в науковий обіг джерела не залишається фіксованою, а продовжує постійно розвиватися та реінтерпретуватися, і цей процес ніколи не завершиться, оскільки залежить від багатьох факторів, що постійно змінюються.

– В розвитку інтерпретацій інформації історичних джерел в історіографії історії сіверян більшою мірою схильними до змін були трактування тієї інформації, що стосувалася територіальних кордонів сіверян, уявлення про рівень їхнього розвитку, форму соціальної організації, стосунки з сусідами та умови входження до Київської держави. Так, територія сіверян, що визначалася літописцями як «по Десні, Сейму і Сулі», завдяки археологічним дослідженням була значно розширена в декілька етапів, що було пов'язано з розвитком уявлень про «сіверянські» археологічні культури. Неодноразово змінювалося в історіографії уявлення про рівень розвитку сіверян та про те, що вони являли собою в соціально-політичному сенсі (з'явившись в історіографії як невелике плем'я з родовими відносинами, сіверяни в результаті трансформувалися в

поліетнічний племінний союз чи навіть в протодержаву). Тракткування стосунків сіверян з сусідами та умови їхнього входження до Київської держави поступово змінювалося, що було пов'язано як з накопиченням матеріалів, так і зі змінами поглядів на відносини слов'ян з хозарами, сіверян з полянами, та на роль сіверян у складанні Київської Русі. Ці мікро зсуви у поглядах на окремі питання справили значний вплив на складання загального образу сіверян в історіографії.

Таким чином, аналіз джерельного та історіографічного масивів з історії сіверян показав наявність декількох історіографічних традицій, дві найпомітніші й найпослідовніші з яких багато в чому конкурують та суперечать одна іншій. Існування в історіографії історії сіверян великої кількості взаємовиключних поглядів на одні й ті ж самі питання можливе через велику варіативності тлумачення інформації історичних джерел. Сприйняття дослідниками минулого як лінійного закономірного розвитку, що може бути остаточно реконструйованим завдяки «правильним» інтерпретаціям джерел, призводить або до прийняття ними точки зору однієї з існуючих історіографічних традицій, або до створення нової гіпотези (потенційно нової історіографічної традиції). Така ситуація може призвести до гальмування розвитку історичної думки, оскільки кожна зі сторін логічна і послідовна, бо вибудовує свої наративи з певних (логічних і заснованих на досвіді) варіантів інтерпретацій джерел, а тому кожна сторона вважає себе вірною, а протилежну – помилковою. В той же час, постійне оновлення «досвіду» (виникнення нових джерел, чи нових інтерпретацій відомих джерел) призводить до необхідності постійно переглядати та переосмислювати бачення феноменів історії сіверян та, відповідно, заново переписувати наратив їхнього минулого. Розкладання ж конструкції історії сіверян на складові частини і відношення до них, як до динамічних форм, що постійно змінюються та реінтерпретуються, може відкрити шлях до вільного та відносно неупередженого подальшого розвитку уявлень про сіверян.

## СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

### *Наукові праці у фахових виданнях України*

1. Кириченко М. И. Повесть временных лет как источник по истории северян // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: «Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 104 (1). С. 8-11.
2. Кириченко М. И. Северяне в недатированной части Повести временных лет // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: «Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 105 (2). С. 12-15.
3. Кириченко М. И. Северяне в датированной части Повести временных лет // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [Гол. ред. В. М. Вашкевич]. Київ: «Вид-во «Гілея», 2016. Вип. 106 (3). С. 22-25.
4. Кириченко М. Славянский племенной союз северян в античных источниках // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки : збірник наукових

праць / за ред. проф. Миколи Шитюка. № 1 (45), червень 2018. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2018. С. 95-101.

5. Кириченко М. Племенной союз северян в рукописях Каирской генизы // Scriptoriumnostrum. Електронний історичний журнал / голов. ред. В. Андрєєв. Херсон, 2018. Вип. 1 (10). С. 235-245.

6. Кириченко М. Антропологические исследования в историографии истории северян // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 1. С. 113-117.

#### ***Наукові праці у закордонних періодичних спеціалізованих виданнях***

7. Кириченко М. Форми передачі етноніму «сіверяни» в літописах // Evropský filozofický a historický diskurz. V. 3. Iss. 3. Praha, 2017. P. 60-71.

#### ***Матеріали наукових конференцій***

8. Кириченко М. Savrica и Sorices Певтингеровой карты и их интерпретация как северян в историографии // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 11-13.

9. Кириченко М. И. Повесть временных лет как источник по истории северян // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. С. 31, 32.

10. Кириченко М. И. Место «старейших» северянских городов в христианизации Руси // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання богослов'я та історії Церкви» (до 1900-річчя преставлення св. ап. і єв. Іоанна Богослова), 5 жовтня 2017 р., м. Харків. Харків : ХДС, 2017. С. 107-109.

11. Кириченко М. Формы упоминания этнонима «северяне» в летописях // Матеріали XXXV-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавство у вимірах сучасної науки» (до 90-річчя з дня народження Б. П. Зайцева). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 27-28.

#### ***Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації***

12. Кириченко М. И. Северяне в еврейско-хазарской переписке: проблемы историографии // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 9. Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. С. 140-143.

## АНОТАЦІЯ

**Кириченко М. І. Східнослов'янські сіверяни (VIII-XI ст.) в джерелах та історіографії. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2019.

Дисертаційна робота присвячена вивченню процесу складання певних історіографічних традицій, в рамках яких відбувалося формування уявлень про історію сіверян та розвитку тлумачення інформації тих історичних джерел, на основі яких конструювалися наративи історії сіверян. Уточнено визначення терміну «історіографічне джерело» в контексті проблемно-тематичних історіографічних досліджень. Для визначення інтенцій авторів історіографічних джерел з історії сіверян було застосовано класифікацію за інтенціональним принципом, що дозволило виявити характерні історіографічні традиції.

Інтерпретації інформації про сіверян в писемних та речових історичних джерелах досить різноманітні та часто суперечливі. Різноманітність тлумачення інформації писемних джерел викликана як складністю розуміння архаїчних мов, так і суб'єктивністю інтерпретаторів. Розвиток інтерпретацій речових джерел пов'язаний з поступовим розширенням джерельної бази, а також з інтенціональністю її дослідників.

**Ключові слова:** історіографія, східні слов'яни, сіверяни, Київська Русь, роменська культура, волинцівська культура.

## АННОТАЦИЯ

**Кириченко М. И. Восточнославянские северяне (VIII-XI вв.) в источниках и историографии. Квалификационная научная работа на правах рукописи. – Рукопись.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 «историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины». – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепропетровск, 2019.

Диссертационная работа посвящена изучению процесса составления определенных историографических традиций, в рамках которых происходило формирование представлений об истории северян и развития интерпретаций информации тех исторических источников, на основе которых конструировались нарративы истории северян.

Предложено определение термина «историографический источник» для проблемно-тематических историографических исследований. Выделены эффективные подходы к классификации массива историографических источников по истории северян. Для определения интенций авторов

историографических источников по истории северян была применена классификация по интенциональному принципу. Это позволило выявить характерные историографические традиции, самые заметные и последовательные из которых: 1) отстаивание древности славянской идентичности на территории Украины и прямой последовательной связи современных украинцев с архаическими обществами, населявшими эту территорию в далеком прошлом; 2) отстаивание образования «древнерусской» общности во времена Киевской Руси.

Проведен анализ накопления источникового массива по истории северян и развития интерпретаций информации, содержащейся в этих источниках. Выявлено, что интерпретации информации о северянах в исторических источниках весьма различны и часто противоречивы, что вызвано: сложностью понимания архаичных языков (письменные источники), постепенным расширением источникового массива и развитием его трактовки, а также интенциональностью интерпретаторов.

Охарактеризованы особенности письменных источников по истории северян. Главенствующую позицию среди них занимает «Повесть временных лет», главными недостатками которой являются интенциональность его составителей, а также существенный временной разрыв между созданием этого источника и описываемыми в нем событиями. Проблемой письменных источников, созданных современниками северян («Об управлении империей» Константина Багрянородного и документы хазарской корреспонденции), является их противоречие друг другу относительно даннической зависимости северян. Главной проблемой остальных письменных источников является тот факт, что в них упоминаются не днепровские северяне, а сообщества, которые трактовались в историографии как возможные северяне или сообщества, имевшие отношение к их формированию.

Охарактеризованы особенности массива вещественных источников по истории северян и развития его интерпретации в историографии. Вещественные источники представляют собой довольно разнообразный массив, накопление которого происходило в течение двух основных периодов: XIX – первая четверть XX в.; со второй четверти XX в. до нашего времени. Выявлено, что развитие представлений археологов об истории северян протекало под влиянием следующих факторов: накоплением материалов и связанной с этим специализацией исследований, а также интенциональностью интерпретаторов.

Проведенный анализ исторических источников позволил определить их роль в историографии и провести их сравнительный анализ. Установлено, что вовлеченность источникового массива по истории северян в историографию этой проблематики условно делится на два основных этапа, которые характеризовались «верховенством» типов источников – сначала письменных (до конца XIX в.), а затем вещественных (с конца XIX в.). Сравнительный анализ выявил как совпадения, так и различия между информацией письменных и вещественных источников.

В результате проведенного исследования был сделан вывод, что множество взаимоисключающих взглядов на одни и те же вопросы в

историографии возможно по причине высокой вариативности интерпретаций источников. Восприятие прошлого как линейного развития, которое может быть реконструировано благодаря «правильным» интерпретациям источников, приводит к формированию определенных историографических традиций, в которых одни интерпретации считаются верными, а другие ошибочными. В то же время, постоянное обновление «опыта» (возникновение новых источников, или новых интерпретаций известных источников) приводит к необходимости постоянно пересматривать и переосмысливать видение феноменов истории северян и, соответственно, заново переписывать нарратив их прошлого. Разложение же конструкции истории северян на составные части и отношение к ним, как к динамическим формам, которые постоянно меняются и реинтерпретируются, может открыть путь для свободного и относительно беспристрастного дальнейшего развития представлений о северянах.

**Ключевые слова:** историография, восточные славяне, северяне, Киевская Русь, роменская культура, волынцевская культура.

#### ANNOTATION

**Kyrychenko M. I. East Slavic Severians (VIII-XI centuries) in sources and historiography. – Qualification scientific work with the manuscript copyright.**

The thesis for a candidate of history science degree in speciality 07.00.06 “Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines”. – Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2019.

The dissertation is devoted to the study of the process of development of certain historiographies traditions, in which current ideas and views on the history of the Severians was formed. Also, it considers the development of interpretations of the testimonies on the history of the Severians, represented in historical sources, on the basis of which the narrative of the history of the Severians is constructed. The definition of the term "historiographic source" for problematic-themed historiographical researches is proposed. To determine the intentions of the authors of the historiographic sources on the history of the northerners the classification according to the intentional principle was applied, which allowed to reveal certain historiographic traditions.

Interpretations of information on the Severians in written and archeological sources are quite diverse and often contradictory. The diversity of interpretations of written sources of information is due to the complexity of understanding archaic languages and the subjectivity of interpreters. The development of interpretations of the material sources is associated with the gradual expansion of the source base, as well as the intentionality of its researchers

**Keywords:** historiography, Eastern Slavs, Severians, Kievan Rus, Volyntsevo-Romny culture.